

Mr.sci. Ajla Kovačević
Ministarstvo unutrašnjih poslova HNK

UDK 821.163.4(497.6).09-1 Alikadić B
DOI 10.57136/2744-2500.2022.17.17.91
Stručni rad

MOTIVI EGZISTENCIJALIZMA U POEZIJI BISERE ALIKADIĆ

SAŽETAK

Polazeći od pretpostavke da je cjelokupan književni rad Bisere Alikadić prilično zanemaren u periodici književnog proučavanja, u ovom radu je predmet istraživanja njena poezija, od prve zbirke *Minijature* (1959), pa do *Žirafe u plamenu* (2008), odnosno pjesnička ostvarenja u kojim se nalaze egzistencijalistički motivi, posebno usamljenost i smrt. U radu će se koristiti metode interpretacije, teorijske i stilističke analize, u skladu s potrebom da se poezija analizira značenjski i stilski. Pored analitičko – sintetičke metode, elaborirat će se metode feminističke kritike i teorijske postavke rodnih studija. Rezultati rada trebali bi pružiti nova saznanja i nalaze o poeziji Bisere Alikadić, jer ona, nesumnjivo, ruši granice tradicionalnih i naslijeđenih kanona. Cilj rada je doprinos književnokritičkoj interpretaciji opusa Bisere Alikadić u kontekstu ženskog pisma u savremenoj bosanskohercegovačkoj poeziji.

Ključne riječi: Bisera Alikadić, poezija, život, samoća, žena;

Uvodni dio

Već prvom pjesničkom zbirkom *Minijature* (1959), objavljenoj u koautorstvu sa Simhom Kabiljo i Tomislavom Šipovcem, Bisera Alikadić najavljuje poseban književni izraz koji će graditi. Prva samostalno objavljena zbirka, *Noć i ćilibar* (1979), sadrži prepoznatljivi “temperament” koji će ostati karakteristika svih njenih pjesničkih djela, pa i dva romana, *Larva* i *Krug*. Iako je dugo vremena bila “pisac iz sjenke”, uspjela je u bosanskohercegovačku književnost utisnuti prepoznatljiv autorski pečat koji se, neopravdano, u književnokritičkim interpretacijama, dugo vremena karakterizirao sintagmama *pjesnikinja s margine* ili *spisateljica djela s erotskom tematikom*.

Bosanskohercegovačka književna kritika je nepravedno zanemarila književni opus Bisere Alikadić, jer o njenom stvaralaštvu ne postoji integralan tekst, osim nekoliko prikaza i eseja, a skoro svi kritičari su njenu „pojavu“ u književnosti bazirali na konstataciji da je ona (samo) *pjesnikinja erotske poezije*. U veoma oskudnom broju prikaza koji su tematizirali književnost Bisere Alikadić, njenom književnom radu je površno pristupano, analizirajući ga po istoj „matrici“: nekoliko pjesama je ovlaš i gotovo identično analizirano, donesen je površan sud o njima, zanemarujući poetsku imaginaciju na kojoj se ostale pjesme zasnivaju. Književna kritika ni njenim romanima nije prišla s većim zanimanjem.

Moglo bi se konstatovati da je književni opus Bisere Alikadić zanemaren u književnim proučavanjima i vrednovanju književne kritike, iako predstavlja značajnu pojavu te zanimljiv i samosvojan opus. Posebno je pogrešno podvoditi ga samo pod odrednicu „erotske poezije“. Za dio književnog staralaštva se može, između ostalog, navesti pomenuta konstatacija, ali se nikako ne smije zanemariti njen cjelokupni lirski opus u kojem značajno mjesto zauzima feministički angažirana poezija, potom egzistencijalistička, kao i ratna i dječija.

Njena poezija govori o životu u savremenom svijetu; prikazuje život u njegovoj cjelokupnosti i mnogostranosti odbacujući patetiku i lament. Lirski identitet proživljava život svim čulima, ali sadrži impresiju subjekta koji je usamljen i pored toliko životnih radosti.

Iz njenih stihova često zrače ironija, satira i paradoks, čime želi naglasiti izobličenosť i destrukciju neposredne stvarnosti u kojoj egzistira, o kojoj piše. Ironijskom intonacijom stiha, groteskom i kalamburom riječi, posebno u zrelijoj spisteljskoj fazi, kao da se želi suprotstaviti neumitnom prolasku vremena i otuđenosti čovjeka u svijetu izgubljenih i pomjerenih životnih vrijednosti.

Sva obilježja poetike lirskog opusa Bisere Alikadić čine jedinstvenu cjelinu s nizom stilskih i tematskih posebnosti, kao i melodičnost njenog pjesničkog jezika, koji je često naglašeno provokativan i oštar, izazivajući čitaoca na komunikaciju, nudeći mu jedan drugačiji smisao i estetiku od one društveno „propisane“.

Motivi egzistencijalizma u poeziji Bisere Alikadić

Ono što je nezaobilazno kad je poezija Bisere Alikadić u pitanju, jesu egzistencijalistički motivi, posebno u korespondenciji sa stavovima filozofije, koja pod *egzistencijom* ne podrazumijeva opstanak uopće, „nego način bitka i

osebujno izvršenje ljudskog opstanka u njegovoj jednokratnosti, konačnosti i povijesnosti.“ (Filipović, 1989: 109)

Književnost inspirirana filozofijom egzistencijalizma imaginira motive usamljenosti pojedinaca, razmišljanje i suočavanje sa smrću, osporavanje uobičajenih načina života koji se sukobljavaju s osjećajem odgovornosti pojedinca za svoj život, te ljudskom slobodom. Književnost koja tematizira motive egzistencijalizma, odnosno pisci koji afirmiraju egzistencijalistička učenja u svojim djelima, skloni su redukciji čovjekove datosti i svođenja života na doživljaj postojanja koji je složen i zahtijevan.

Neke od tih motiva Bisera Alikadić sasvim uspješno estetizira. Prvenstveno je uočljiv motiv samoće, iskonske usamljenosti koji u njenoj poeziji oscilira od čežnje za muškarcem do erupcije erotskog, čulnog, neostvarivosti snova i želja, pa do metafizičke i ontološke istine o usamljenosti kao sumi svih životnih poriva i nastojanja.

Motiv samoće postoji u gotovo svim zbirkama poezije, već od prve, *Noć i ćilibar*.

On je jedinstven u *Predradostima*, u kojim je samoća opjevana kao osjećanje koje je *kao zlatnog lišća pad/ blistav je i tužan*, čime joj se daje izuzetna vrijednost, posebno ukoliko je nastupila poslije *slatkoće prošlosti/ kao zreo plod/ (i) cijedi se/ u ovu jesen*. „Uživanje“ u samoći, gotovo sladostrašće usamljenog pojedinca, koji tek tad osjeti koliko je jak, poznato je još od djetinjstva:

*Kad prvi put
Kao dijete
Ostadoh sama u mraku*
(Alikadić, 1972: 14)

U pjesmi je samoća pozitivno iskustvo u kojem osjeća ugodnu nasladu i mir, da bi je u pjesmi *Nit* nastojala ispuniti sjećanjima na sadržajnu prošlost:

*Izvući ću
Nit
Iz sjećanja
Poput duge
Neka bude
Zlatna
Kao sunce*
(Alikadić, 1972: 31)

Upečatljiva je i grafostruktura pjesme. Stih je „izlomljen“, u novi red se prenosi po jedna riječ, čime se ona naglašava, ali i imaginira „vez“ zlatne niti koja se provlači, a čime se „opravdava“ izlomljenost i isprekidanost stiha kojim pjesma dobija i na vizuelnom i skreće „pažnju“ na sebe, što je opravdana i književnoteorijska anegdotalna „premissa“ – „Teško pjesmi ako nemamo šta vidjeti.“ (Petre, Škreb, 1969:308)

Ko da me uvjeri/ U povratak sunca, (Alikadić, 1972:65) pita se u pjesmi *Noć*, jer je usamljenost rezultat poraza nakon svega što je pokušala (*Beznađe*) (Alikadić, 1972: 17). A pokušala je pjesmom zaintrigirati, ljepotom zavesti, nametnuti se i pronaći srodnu dušu, ali i srodnu energiju. Umorna je, razočarana i stara, ali: *Zviždi(m) u prste/ i ne zamjera(m) sebi ništa*, a to je ono što je iskazano i u *Samotniku*, u kojem daje savjete kako prebroditi samoću, kako je ispuniti. A kad ni to ne donese ispunjenje kakvo se očekuje, tad krivcem smatra čovjeka, samotnika, koji je *i onako/ Nesreći podložan/ Sam*. Tako se otuđenost čovjeka smatra osnovnom odrednicom njegovog postojanja, a čiji razlozi za to počivaju u njemu samom.

Jedna od malobrojnih pjesama zbirke *Noć i ćilibar*, gdje je usamljenost proistekla iz čežnje za muškarcem, je pjesma *Dođi, Odiseju*, u kojoj je fantazmagorirana nestrpljivost i nesnalaženje u čekanju odsutnog muškaraca koji joj je potreban da joj pokloni *more sreće*. Nestrpljiva je u čekanju, ne pristaje na njega. Iako je pjesma elegična, u njoj nalazimo nepristajanje i otpor.

U *Raspeću* je samoća „izraženija“ i konkretnija, posebno u ciklusu i istoimenoj pjesmi *Samoće*, gdje se ženskost pokušava „okupiti kroz sumiranje gubitaka, realizirati kroz *neostvarenost* i *uskraćenost*, doći do smisla kroz njegovu nemogućnost. Otud je to pjesma o odsutnom, nepostojećem, onom koga nema, a koga priziva cjelinom i smisla i besmisla.“ (Kazaz, 2003:17:18)

Samoće su vrtovi.

Drvoredi neobranih krušaka.

Prsti u vlastitom među.

(Alikadić, 1972: 63)

Samoća je omeđena prostorom, ali i opsjednutost koja se manifestira u samomučenju. Pjesma se razvija antitetičkim metaforskim slikama, gdje su samoće istovremeno *vrtovi*, *drvored neobranih krušaka*, *pustinje*, *sivi dani*, *runo*, *polarna noć*, *opustošena piramida*, ali i *snajper uperen u sebe* i *prst nevjernog Tome*, čime se daje slika iskonske samoće koja je postala sastavnica čitavog bića i ispunila sve prostore duhovnog, ali i suštinskog egzistencijalnog stanja čovjeka u savremenom društvu. Kumulacija efektnih konsonantskih spojeva (*vr*, *dr*, *br*, *kr*, *pr*, itd) zvučnošću doprinosi atmosferi samoće koja „struji“ iz svega oko nje.

U *Novogodišnjoj*, pjesmi s motivima idiličnog noćnog ugođaja na koji nije ostala imuna i koji u njoj budi osjećaj čežnje i blaženstva, samoća nadjačava atmosferu praznične zimske noći: *Kako sam savladati tu noć?* Nije li to snaga panteizma koji je oko nas, snaga koje smo svjesni, a za koju ponekad nismo spremni, nismo je kadri pratiti? S njom se ne možemo nositi jer smo usamljeni i neispunjeni: *Tijelo je otvrdlo od nedodira*, ali *duboko u njoj (meni) ima još sunca*, samo to sunce ne može da „izađe“ usljed samoće i praznine. Nije u pitanju „fizička“ samoća, jer je pjesnikinja usamljena živeći među ljudima, gdje se *ne prepoznaje ni u kom (Iskrena pjesma, sjena labudova)*. Prisustvo drage osobe potrebno je da bi život, među drugima, bio snošljiviji i imao više smisla. Potreba za voljenom osobom identična je potrebi za mnogim elementarnim stvarima na koje se ne obraća pažnja tako često, ali bez kojih je život nemoguć (čist zrak, *osmijeh, kapelica, dodir drage osobe...*) i postaje *zavjetrina bez smisla*.

Motiv samoće opjevan je i u *Kapima i mahovini*, gdje je ona sastavnica mnogih ljudskih života, posebno žena, bez obzira na starosnu dob. Tužno je i usamljeno biće njene poezije i pored toliko životnih radosti:

*Svako je sam na rubu noći,
Djevojčica sa haljinom
Okačenom o vjetar
I žena sa punim mjesecom u ruci.
(Alikadić, 1972:19)*

Pjesma nameće osjećanja samoće i izolovanosti pojedinca, ali i pripadnost općem životnom toku. Samoća je uvijek konkretna i lična, ali opća i zajednička za sve ljude. Lirski subjekt ostvaren u poeziji Bisere Alikadić nije „svojevoljno“ usamljen pojedinac koji mrzi ljude, bježi od drugih i kome je samoća oklop od stvarnosti u kojoj ne nalazi zadovoljstvo. Samotništvo je dato više kao neko imanentno osjećanje protiv kojeg se ne može, a za koje treba tražiti razloge unutar sebe:

*Tako bih bliska s nekim da budem,
Ali kako kada to nisam ni sa samom sobom?
(Alikadić, 2008: 57)*

To je ujedno i stalna tačka presijecanja, ali i ravnoteže između dva principa koja su u čovjeku. Odrednice jedne ogoljene egzistencije su praznina i ništavnost, nju autorica uspješno ispisuje, posebno aktuelizirajući usamljenost pripadnica ženskog spola, dok je u pjesmi *Zaboravljeni osjećaj* „faličnost“ proširena na svakog čovjeka:

*Čovjek je razapet kišobran.
Nedostaje mu mnogo žica.*

Poređenje dva disparatna pojma čovjeka i *kišobrana*, iskazano je nerimovanim slobodnim stihovima; inače je metafora karakteristična za lirski izraz Bisere Alikadić i njegovo oneobičavanje i na njoj počiva dubinska struktura iskaza. Minijaturna „poema“ s neobičnim poređenjem čovjeka i *kišobrana*, uspostavlja semantički odnos i proširuje asocijativno i značenjsko polje; dočarava sliku čovjeka u savremenom svijetu, samoživog i zatvorenog u sebe. Riječi stvaraju vlastiti svijet u specifičnim pjesničkim konstrukcijama, tako da se postiže i neobična sinonimnost disparantnih pojmova.

Osjećanje usamljenosti intenzivirano je u *Žirafi u plamenu*, u kojoj se očajnički čeka „doba samilosti“ i profilira „nered“ koji je imanentan ljudskom društvu, od pamtivijeka, a koji pjesnikinja prepoznaje metaforom *sarkofaga sažetih mumija* koje, nedirnite, akumuliraju nesreću koja se nastavlja i u modernom dobu, a za koju krivi jedino *drhtavu ruku koja je nosi*, odnosno čovjeka, pojedinca koji ispašta i trpi nesreću. Zbir razočarenja je toliko velik da lirski subjekt ne osjeća ništa osim gađenja prema svijetu u kojem živi, gađenja prema zemlji. To osjećanje dominira i u *Pomorskoj pjesmi*. U njoj je na simboličan način dato poređenje života koji nema svoju svrhu, osim „potonuća“ u prošlost, u *davnu zapisanost*, poredi ga s brodom koji tone:

*A na dnu svih potonuća
Zemlja.
Fuj!*
(Alikadić, 1975: 34)

Razočarenje i nezadovoljstvo intenzivirano je uzvikom *fuj* kojim završava pjesmu. To je eksklamacijski uzvik, silazne intonacije i naglašenog emocionalnog karaktera koji u pjesmu unosi dinamiku unutrašnjeg doživljaja. Doprinosi gnušanju nad svrhom života i ljudskog postojanja, kao i „povratka“ tijela zemlji i deziluziji očekivanog. Upečatljivo je i *prebacivanje* riječi koje se žele naročito istaknuti, čime se stihu pridodaje kolokvijalna, čak i prozna intonacija koja detektira nervoznog subjekta, punog gorčine, a svakoj riječi je data funkcionalnost i snaga djelovanja u cjelokupnoj kompoziciji.

Kad je njena poezija u pitanju, valja ukazati na stvaralačku percepciju smrti. Gotovo da i ne postoji pjesma u kojoj je smrt prikazana kao nešto čega se treba bojati. Smrt je sastavni dio života u *Pjesmi o...*, čiji je i naslov zagonetan

kao i svijest o smrti, ali to je nešto što se podrazumijeva, jer *na rubu nečijeg grla stoji(m) i sama*. (Alikadić, 1988: 28) Izražena je i dvostrukost čovjekove pozicije u prirodi: on je jedino biće koje misli, što ga izdvaja od drugih, ali pred nekim višim i moćnijim silama, on je nemoćan i strada. Svijet je nesigurno mjesto, niko nije siguran, a hijerarhijska ljestvica moći je strogo determinirana.

Motiv hrane, odnosno iskorištavanja biljnih i životinjskih namirnica potrebnih za ljudski opstanak, najavljuje povezanost svih stvari u prirodi i njihovu cikličnost koju će nastaviti u ciklusu *Pod okriljem flore i faune (Ludi kamen)*. Lirski subjekt, sukladno panteističkim učenjima, smrt doživljava kao nešto demistificirano, gotovo lijepo:

*I smrt koja će tiho pokucati
Biće lijepa kao rana jesen.
Otići ću u trave, cvijeće, lišće.*

*Jednom, ljubavnicima strasnim,
Duša moja proljetni zumbul bit će
U zagrljaju im mirisat će.*
(Alikadić, 2002: 41)

Pjesnikinja uspijeva predočiti vječnost kroz nešto što je opće, kroz semantičku slojevitost jezičke tvorevine. Borba protiv nestajanja i prolaznosti moguća je samo u ovozemaljskom. Na taj način, mi smo dio cjeline, dio toka koji ne prestaje. Ne pripadamo sebi. Ona vjeruje u viši smisao svog umiranja i kompleksni doživljaj smrti. Ritam pjesme je stišan i kao da je u suodnosu s motivom smrti i spoznaji o konačnom panteističnom smiraju.

Motiv smrti prisutan u Žirafi u plamenu, ostvaren je nešto „mračnijim“ nijansama, čemu doprinosi modernističko oslikavanje stanja upečatljivim metaforama (*izdisaj sutona, organi ginu, u sebi dubim kabur*) i osjećanje pomirenosti sa smrću, čak primjesa ironije, dok:

*Azrail basa, traži... upire prstom,
Markira. Predbilježava.*
(Alikadić, 2008: 14)

Ironično „zapažanje“ kontrastira sumornu osnovnu temu, ali, implicitno, i sarkastičan odnos prema smrti, što predstavlja, ipak, određeni način suprotstavljanja nepoznatom i tajanstvenom koje u njoj izaziva nemir.

Zaključak

Analizom zanimljivog i samosvojnog lirskog opusa Bisere Alikadić, konkretno pjesama s motivima egzistencijalizma, prikazan je samo dio stilske raznolikosti i bogatstva njenog književnog djela. Poetska refleksija brojnih pjesničkih ostvarenja Bisere Alikadić kristalizira se oko motiva usamljenosti, strepnje, otuđenja i neprilagođenosti, kao i želji da se izađe iz tog stanja. To su motivi u kojim se dokazala kao autorica punog životnog i stvaralačkog iskustva. Simbolička sažetost iskaza je odlika njene prve pjesničke faze, za razliku od druge, u kojoj progovara otvoreno, smjelo i drsko, ne libeći se vulgarnosti i psovke, prkosa i huljenja, ukazujući na brojne apsurdnosti života u savremenom svijetu, ali i nemogućnost da se poezija ispjeva bez semantičkih i leksičkih protivrječnosti, odstupanja od jezičke norme, čime potvrđuje svoj buntovan stav prema tradiciji i zakonu. Njena poezija govori o životu u savremenom svijetu; prikazuje život u njegovoj cjelokupnosti i mnogostranosti, odbacujući patetiku i lament. Lirski identitet proživljava život svim čulima, ali sadrži impresiju subjekta koji je usamljen i pored toliko životnih radosti. Iz stihova često zrače ironija, satira i paradoks, čime želi naglasiti izobličenost i destrukciju neposredne stvarnosti u kojoj egzistira, o kojoj piše... Ironijskom intonacijom stiha, groteskom i kalamburom riječi, posebno u zrelijoj spisteljskoj fazi, kao da se želi suprotstaviti neumitnom prolasku vremena i otuđenosti čovjeka u svijetu izgubljenih i pomjerenih životnih vrijednosti. To je poezija jedinstvenih tema, oneobičenog jezika, psovke i kolokvijalnog izraza, upečatljivih semantičkih i sintaksičkih kreacija. Ona svjesno odstupa od tradicije svojih prethodnica, odlučno bira put drugačijeg i autentičnog, usamljena i jedinstvena. Eksplicitno provlači feminističke poruke pomoću kojih raskida sa stereotipima i tradicionalnim slikama o (pasivnim) ženama. Predstavivši ženu u cjelokupnoj složenosti njenog bića, od erotičnosti do *raspeća* i *drhtaja*, sačuvala je i njeno dostojanstvo i iskonsku potrebu da se opstane, uprkos ništavilu u neumitnosti vremena.

Osebnost stila, pjesnička inventivnost i tematika lirskog djela Bisere Alikadić, predstavlja eksciplitan postmodernistički glas, snažno motiviran programskim načelima ženskog pisma, poetike i estetike naslijeđenih, ali i inovacijskih umjetničkih postupaka. Stoga, djelu pripisujemo i načela avangarde, prvenstveno kad je u pitanju estetska sloboda, odnosno, otklon od estetskih zabrana na nivou leksike i izbora motiva, deautomatiziranju ustaljenih oblika i efekta *očuđenja*, koji ne iscrpljuje samo verbalnim slojem, već i motivima, tematizacijom i konačnom porukom djela.

Analitički pristup njenom književnom djelu otkriva specifičnu kompoziciju, osmišljenu kao jedinstvo različitih fragmenata i unutarnjeg komponiranja motiva. Raspoređivanjem identičnih motiva u nove kontekste, koji omogućavaju jedinstvo njenog lirskog opusa, u kojem sabire raznorodne lirske vrste, od minijatura do poema, ostvaruje jedno avangardno načelo – načelo dehijerarhizacije književnih vrsta i motiva, ne dajući ni jednom prednost, već ravnopravnost u kreiranju vlastite poetike.

MOTIVES OF EXISTENTIALISM IN THE POETRY OF BISERA ALIKADIĆ

SUMMARY

An analysis of Bisera Alikadić's interesting and unique lyrical work, specifically poems with existentialist motifs, shows only a part of the stylistic diversity and richness of her literary work. The poetic reflection of Bisera Alikadić's numerous poetic works crystallizes around the motif of loneliness, apprehension, alienation and maladjustment, as well as the desire to get out of that state. These are the motifs in which she proved herself as the author of a full life and creative experience.

The symbolic brevity of her statements is a feature of her first poetic phase, in contrast to the second, in which she speaks openly, boldly and brazenly, not shying away from vulgarity and cursing, defiance and blasphemy, pointing out the numerous absurdities of life in the modern world, but also the impossibility of poetry she writes without semantic and lexical contradictions. Her poetry talks about life in the modern world; it shows life in its totality and multifacetedness, rejecting pathos and lament. Lyrical identity experiences life with all senses, but contains the impression of a subject who is lonely despite so many joys in life.

Keywords: Bisera Alikadić, poetry, life, solitude, woman;

Izvori:

Alikadić, Bisera, *Minijature*, u *Intonacijama* (sa Simhom Kabiljo i Tomislavom Šipovcem), Džepna knjiga, Sarajevo, 1959.

Alikadić, Bisera, *Noć i ćilibar*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.

Alikadić, Bisera, *Kapi i mahovina*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.

Alikadić, Bisera, *Drhtaj vučice*, Svjetlost, Sarajevo, 1981.

- Alikadić, Bisera, *Raspeće*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
Alikadić, Bisera, *Pjesme*, (Izbor), Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
Alikadić, Bisera, *Dok jesam ciganka*, IP Oslobođenje public, Sarajevo, 1991.
Alikadić, Bisera, *Ne predajem se*, EGZIL- abc, Ljubljana, 1994.
Alikadić, Bisera, *Grad Hrabrost/ City of Courage*, Dvojezično, Medunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.
Alikadić, Bisera, *Ludi kamen*, Vrijeme, Zenica, 2002.
Alikadić, Bisera, *Knjiga vremena*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1999.
Alikadić, Bisera, *Pjesme, Larva*, Preporod, Sarajevo, 2003.
Alikadić, Bisera, *Žirafa u plamenu*, Naklada Zoro, Sarajevo-Zagreb, 2008.

Literatura:

- Barthes, Roland, "Smrt autora", Miroslav Beker, *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
Butler, Christopher, *Postmodernizam*, Šahinpašić, Sarajevo, 2007.
Curti, Lidia, „Šta je stvarno a šta nije: Ženske fabulacije u kulturalnoj analizi“, *Razlika/Difference*, 3-4, Časopis za kritiku i umjetnost teorije, Kulturalni studiji i drugo, Tuzla, 2003.
De Bovoar, Simon, „Drugi pol“, *II, Životno iskustvo*, Prevela i predgovor napisala Mirjana Vukmirović, BIGZ, Beograd, 1982.
Derrida, Jacques „Struktura, znak i igra u obradi ljudskih znanosti“, Miroslav Beker, *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
Eagleton, Terry, *Književna teorija*, SNL, Zagreb, 1987.
Epštejn, Mihajl, *Postmodernizam*, Beograd, 1998.
Filozofijski rječnik, Treće dopunjeno izdanje, Grupa autora u redakciji Vladimira Filipovića, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989.
Frojd, Sigmund, *Autobiografija, Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu*, Matica srpska, Beograd, 1976.
Gilbert, Sandra, Gubar, Susana, „Zaraza u rečenici: „Žena pisac i strepnja od autorstva“, *Ženske studije, ProFemina*, br. 5/6, leto/jesen, 1996.
Gilbert, Sandra, Gubar, Susana, „Žena pisac i strepnja od autorstva“, u: *ProFemina*, br. 9/10, zima/proleće, 1997.
Gordić, Vladislava, „Postfeminizam: Novo žensko pismo“, *ProFemina*, br. 9/10, zima/proleće, 1997.
Ivanković, Željko, „Knjiga vremena ili poezija iz-nevremena“, u: Bisera Alikadić *Knjiga vremena*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1999.
Ibrišimović-Šabić, Adijata, „O Ludom kamenu Bisere Alikadić“, *Sarajevske sveske*, br. 5, Sarajevo, Mediacentar, 2004.

- Jakobović, Slavica, "Upit(a)nost ženskog pisma", *Republika*, Časopis za književnost, br. 11-12, studeni-prosinac, Zagreb, 1983.
- Jarić, Vesna, Radović, Nadežda, *Rečnik rodne ravnopravnosti*, Beograd, 2010.
- Katnić-Bakaršić, Marina, „Feministička stilistika: Izazov i ograničenja“, *Sarajevske sveske*, br. 2, Sarajevo, Mediacentar, 2003.
- Kazaz, Enver, „Predgovor“, *Bisera Alikadić, Pjesme, Larva*, Preporod, Sarajevo, 2003.
- Katunarić, Vjeran, Ženski eros i civilizacija smrti, Ponovljeno i izmijenjeno izdanje, *Post scriptum*, 2008, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, siječanj, 2009.
- Ključanin, Zilhad, „Vrtovi naslada Bisere Alikadić“, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Novija književnost – Poezija*, Knjiga III, Alef, Sarajevo, 1998.
- Lacan, Jacques, *XI SEMINAR, Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Biblioteka psiha, Zagreb, 1986.
- Lešić, Zdenko, *Teorija književnosti*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 2005.
- Lešić, Zdenko, *Nova čitanja, Poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo, 2003.
- Lešić, Zdenko, „Feministička teorija i kritika“, Lešić, Kapidžić-Osmanagić, Katnić-Bakaršić, Kulenović, *Suvremena tumačenja književnosti*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 2006.
- Moranjak-Bamburać, Nirman, *Retorika tekstualnosti*, Buybook, Sarajevo, 2003.
- Moranjak-Bamburać, Nirman, „Signature smrti i etičnost ženskog pisma“, *Sarajevske sveske*, br. 2, Sarajevo, 2003.
- Oksfordski filozofski rečnik*, Sajmon Blekburn, Svetovi, Novi Sad, 1999.
- Pateman, Carol, Ženski nered, Demokracija, feminizam i politička teorija, Zagreb, 1998.
- Pavletić, Vlatko, *Analiza bez koje se ne može, Zora*, Zagreb, 1961.
- Popović, Tanja, *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2007.
- Sablić-Tomić, Helena, „Prostori suvremene ženske proze“, *Književna republika*, Časopis za književnost, br. 5-6, Zagreb, 2005.
- Solar, Milivoj, *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2001.
- Showalter, Elaine, „Feministička kritika u divljini“, Zdenko Lešić, *Nova čitanja, Poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 2003.
- Showalter, Elaine, „Ženska tradicija i individualni talenat“, *Ženske studije*, 5/6, 1996.
- Šafranek, Ingrid, „Ženska književnost“ i „Žensko pismo“, *Republika*, Časopis za književnost, br. 11-12, studeni-prosinac, 1983.
- Uvod u književnost*, Drugo, dopunjeno izdanje, urednici: Fran Petre i Zdenko Škreb, Znanje, Zagreb, 1969.